

СКАРБИ: МОЛОДІЖНА СЕРІЯ

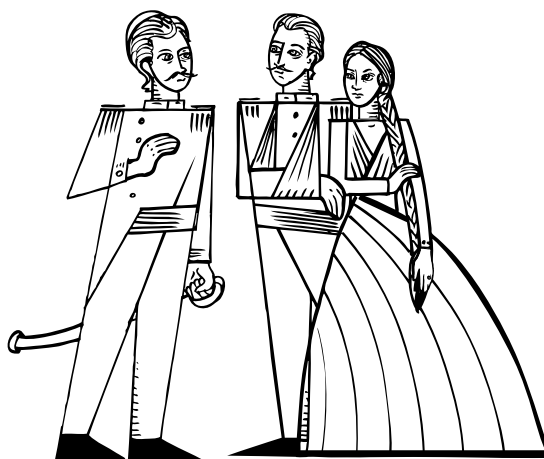

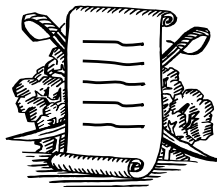
Людмила
Старицька-Черняхівська

ДІАМАНТОВИЙ ПЕРСТЕНЬ

Повість

КИЇВ • ЗНАННЯ

Дід сидів в глибокому вольтерівському кріслі, довгого чубука тримав у правій руці; легке пасмо диму підіймалося з люльки, стелилося тонкими сивува-то-блакитними цівками. На столі горіли дві свічки в мідних шандалах; жов-

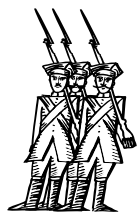
тувате світло падало на сиву дідову голову з навислими над очима сивими бровами і довгими сивими вусами, воно грало і на діамантовому персні, що лежав перед дідом на столі. То був старовинний перстень з чудовим діамантом блакитної води, якийсь тоненький жіночий палець прикрашав він колись; в тьмяному світлі свічок чудовий діамант грав всіма вогнями одвічної краси і сили.

Кімната поринала в півтемряві. Густі тіні огорнули й постать бабуні, що сиділа в кріслі перед коминком. Дрова давно перегоріли, тільки жар, присипаний вже сивим попелом, кидав червонуваті зблиски на згорнені на колінах руки бабуні. Голова її притулилась до подушок крісла, — зігріта теплом коминка, бабуня куняла старечим, передвічним сном. В хаті було тихо, тільки старовинний годинник у високій шафочці червоного дерева пронизував своїм низьким голосом: тік-так, тік-так, тік-так...

За стіною пливло життя, тут, в цій хатині, притулилися спогади.

— Ти хочеш знати історію цього персня? — озвався до мене дід, потягнув з чубука і загорнувся сивим сувоєм диму. — Тож слухай і не забувай.

I

Давно це діялось, у 1831 році, то був час польсько-російської війни. Революція спалахнула в Варшаві 29 листопада 1830 року. Вона вже готувалася давно. Незадоволення зростало, накопичувались непорозуміння. Та й не диво: конституційна Польща й монархічна Росія з'єднані під однією короною, то була спілка нетривала. Вже й самому Олександрові, наприкінці його царювання, наприкрілась була конституція польська. Вона й подобалась йому доти, доки сейм лише складав пишномовні подяки своєму доброжицеві, коли ж сейм почав виявляти волю дійсно вільної народної організації, — самовласникові російському те не засмакувало.

Краків і Литва! Невиразними натяками Олександр давав надію ляхам на приєднання до Царства Польського всієї території Литви, а та надія пустила коріння. Палка мрія поляків, — Польща в історичних межах 1772 року, — набувала в думках їхніх реальної можливості. Тим часом змінилися політичні обставини. Олександр вже й на думці не мав здійснювати свої обіцянки, та й все російське суспільство, і реакційне, і ліберальне, не могло погодитись з тим, щоб віддати полякам Волинську, Подільську та Київську губернії, а поляки вважали їх частиною Польщі. Коротко мовлячи, медовий місяць шлюбу Польщі з Росією хутко закінчився, відносини зіпсувалися. Почалися з боку Росії утиски й приборкання конституції, з боку польського громадянства — закладання таємних організацій, змови, таємні зносини з чужоземними дворами. До того ж сам Костянтин¹ своєю лютою вдачею, своїми суто монархічними світо-

---

¹ Костянтин Павлович — цесаревич і великий князь, на цей час його визнавали імператором і самодержцем Всеросійським Костянтином I (*Тут і далі прим. ред.*).

глядами, презирливим відношенням і до конституції, і до вільної надії викликав своїми нетактовними вчинками раз по раз обурення й образу. Багато польських офіцерів позбавили себе життя з-за несподіваних образ цесаревичевих. Коли ж престолу російського осів Микола Перший, відносини ще погіршали. Микола був самовладником з голови до п'ят, самовладність то була його плоть, його кров. Конституція польська була для його як сіль в оці, воля слова, воля друку, воля зібрань, — безглуздям здавалось йому все те, і перша міра його була цензура в Польщі. Коли ж революція двадцять шостого грудня¹ виявила тісний зв'язок польських таємних товариств з Південним Товариством, — долю Польщі було вирішено в серці царевім. Почались репресії, страшні кари...

А в Європі скрізь шумували повстання народів. Почуття скривдженої волі і національної гідності охопили всі народи. Людина виросла. Кожен почував себе перш за все сином своєї нації і вільною людиною, зі зброєю в руці готовий він був обстоювати святі “права людини”. І була віра в можливість всього неможливого! Ще тінь Наполеона витала над Європою, і всі розуміли, що геній може здолати все: створити держави, зруйнувати їх, перекроїти всю мапу Європи. Мов над пожарищем сполохані голуби, літали гарячі революційні вірші: Томаса Мура до ірландців, Байрона до греків, Міцкевича до поляків, до росіян, Рилєєва до всіх...

Нарешті спалахнула революція у Франції. Микола Перший вважав своїм завданням гасити не тільки-но в себе, а й в усіх європейських державах найменший прояс духу волі і вирішив оголосити війну Франції. В першу голову мало виступити польське військо. Всі фінанси Царства Польського наказано було повернути на майбутню війну.

Це було останньою краплею, що перевершила чашу. З Францією Польща воювати не могла! З Францією були зв'язані в поляків найкращі спогади. Франція перша

---

¹ Йдеться про повстання декабристів 26 грудня 1825 р.

оголосила великі лозунги волі, Франція перша простягла руки помочі розшарпаній Польщі, — польські офіцери не мали битися з французами проти волі.

Так спалахнуло повстання в Варшаві.

Костянтина мали вбити, та замах не вдався. Ще ватаги повстання хтіли надати рухові лояльності, ввести павідь народну в береги, але Микола Перший того не визнав. Війну було оголошено. В маніфесті Микола звертався короткими грізними словами до війська: “Мы приказали нашим верным солдатам идти против бунтовщиков и истребить их. Знайте, что Бог предназначил нас для водворенья порядка среди всех народов, но прежде всего вы должны нам возвратить Польшу, временно оторванную бунтовщиками”.

Військо російське рушило. Обурення проти “бунтовщиків” було велике, не тільки реакційні кола, навіть Пушкін озвався на повстання нації відомим віршем “Клеветникам России”, і той вірш всім був на вустах. Серед офіцерства закипіли шовіністичні настрої: “низкопоклонная, невежественная” шляхта насмілилась вимагати від Росії того, що й сам Наполеон не наважився! Роздушити осине гніздо. До чорта їхню конституцію! Тільки невеличка частина молодих інтелігентних офіцерів, причетних в тій або іншій мірі до повстання двадцять шостого грудня, — не спочували війні, вважаючи претензії поляків на Волинь, Київщину й Поділля безпідставними, вони з повагою ставилися до нації, що повстала, щоб вирвати свою Вітчизну з рук тирана!

Але таких було небагато, решта офіцерства кипіла, рвалася до бою, та справи затяглися, війна починалась не так, як треба.

Врятований своїм камердинером, Костянтин втік з Варшави, і коли генерал Герштейцвейг другого ж таки дня прилетів до цесаревича на мизу¹ Вержбу і пропонував йому за чотири години придушити все повстання й

---

¹ Миза — садиба з сільськогосподарськими будівлями, розташована за містом.

запровадити спокій в місті, Костянтин не погодивсь на те, втрачав час на миротворчі заходи і аж коли впевнився, що повстання має метою незалежну самостійну Польщу, — подався з усім своїм військом до російських кордонів. В цьому вчинкові не було ні краси, ні завзяття, ні державної мудрості. Він обурих офіцерство. Та й саме російське військо стягалося поволі: момент війни був нагідним для поляків, а не для нас. Великі частини російського війська щойно повернулися після турецької кампанії знеможені і війною, і хворобами, були розташовані по всій безмежній просторі Росії, і треба було значного часу, щоб, маючи тогочасні засоби транспорту, зосередити їх і збити в один кулак. Польща мала на той час перевагу: військо польське, і вимуштроване, і всім заосмотрене, налічувало тридцять п'ять тисяч чоловік: дві дивізії піхоти, в кожній дивізії три піхотні бригади, одна артилерійська, всього двадцять дев'ять батальйонів — двадцять вісім тисяч чоловік. Кавалерії тридцять вісім ескадронів — сім тисяч коней та артилерія — сто шість гармат. Та ще було до розпорядку тридцять п'ять тисяч запасу. Це військо сильне, здорове, добре вимуштроване, сконцентроване на невеликій території, до того ж охоплене великим патріотичним піднесенням, — палало і рвалося до бою.

Не знайшлося проводиря! Коли б хоч пів-Наполеона! Хо-хо! — підзатягнувся дід люлькою. — Хо-хо! — подав він знов по довгій паузі. — Хтозна, як би й закінчилася справа! Проводиря не було! Кожен офіцер палав завзяттям, а того завзяття, що став би на чолі всіх і сміло, не оглядаючись, певний своєї перемоги, в захваті січі повів би своє військо до бою, — такого не було. Хлопицький¹ не виправдав надій польського народу. Марно тратив час на дипломатичні порозуміння з Петербургом і давав тим

---

¹ Йозеф Гжегож Хлопицький — польський генерал, ватажок польського повстання 1830 р. Не вірячи в можливість перемоги в прямому військовому зіткненні з Росією, намагався вирішити конфлікт шляхом переговорів.

можливість нам концентрувати військо, намагався стримати революційний рух, тримався всіма силами організації революційних повстанських частин і тим пригашував вогонь, що мав розжевритись на всю країну... А час летів...

На заяві і пропозиції польських посланців цар відповів маніфестом до російського народу, скликаючи його до війни проти ляхів-бунтарів, що запосіяли таку “ужасную измену”.

Першого січня фельдмаршал Дибич-Забалканський озвався до поляків маніфестом, він ознаймив в ньому, що імператор доручив йому командування армією, якій “предназначено положить конец беспорядкам, охватившим Царство Польское”, і закінчувалася прокламація: “преступное упорство я сумею наказать с непоколебимой строгостью”.

А в Польщі час збігав намарно! Зрештою Хлопицький зрозумів, що війна невідклична, і закінчив тим, що зрікся свого диктаторства.

25-го січня 1831 року сейм оголосив, що наряд польський, репрезентований сеймом, ознаймує свою незалежність і право віддавати свою корону тому, кого він вважатиме гідним носити її, “хто дасть найсвятіші гарантії того, що свято й непорушно заховуватиме народну волю”.

Рубікон було перейдено: годі було просторікувати, треба було братися до зброї!

Дід блимнув очима з-під навислих брів і провадив далі, вже старечий голос його набирив сили молодості і колишнього завзяття.

— Я вже казав, що ліберальна частина офіцерства, та, що не забувала заповітів декабристів, визнавала права поляків. Ми чекали багато від польської війни, вважали, що революція може перекинутись і на Росію, що лозунг — “воля й знищення кріпацтва” може підняти народні маси і наше козацтво. Багато мрій шумувало в молодих головах.

А тим часом армія російська важко, забарно, а таки невпинно сунула до Царства Польського, і 6 лютого 1831 року фельдмаршал Дибич перейшов польський кордон.

Отже, 6 лютого зішлись дві армії на Гроховому полі: армія народу, що вийшов на смертельний бій за свою волю, за право на життя, і слуги царські, що вийшли з наказу царського віддати своє життя за право самовладця душити волю, топтати нації, закріпачувати народи.

Але війна сама по собі, минаючи причини, що звели армії на полі січі, має якісь чари, що опановують вояком. Коли бачиш перед себе озброєне військо ворога, озброєне могуте, що от-от кинеться на тебе, — шалене-шалене бажання перемогти охоплює людину. Е, хіба тепер розуміють, що таке війна, тепер не війна — різниця! Нема захвату, нема поезії, нема завзяття. Є холодний розрахунок — знищити щонайбільшу частину ворога. В наші часи війна мала свій ореол, це був герць найвищих сил людського духу: завзяття, презирство до смерті, сила волі, шалений героїзм, життя за товариша, повага до співборця, ганьба довічна тому, хто не кинувся б з добутою шаблею один на п'ятьох, хто повернув би спину ворогові! Тоді були завзятці! На дуелі під дулом пістоля їли вишні, на полі січі, бачачи неминучу перемогу суборця, пускали собі кулю в лоба. Завзятці мали право на війну, а тепер!..

Дід сердито махнув рукою і загорнувся серпанком диму.

— І ось, — провадив він далі, — зішлись ми на Гроховому полі. Деякі офіцери, особливо штабні, сміялися, жартували, казали, що після першого залпу вчуємо польську команду: “Бронь до води, сам до лесу!” або: “Пан за пана заховайсь!” Але на Гроховому полі ми зустріли героїв!

Очі дідові спалахнули, обличчя зашарілось:

— Ти того не розумієш, а воїн воїнові брат! Страхополоство ворогове викликає презирство до нього, завзят-

тя — повагу. На Гроховому полі полягло чотирнадцять тисяч поляків, чотирнадцять тисяч найкращих синів отчизни. З нашого боку не менше. Коли б не героїзм польських солдат, війну було б скінчено на Гроховім полі!

Не забуду ніколи однієї картини, — провадив він далі, дивлячись через мою голову в якусь далеку темну далечінь. — Ми ще не брали участі в бою, а навколо кипіло, жило, дим, вогонь, каміння, бомби зривались за нами й перед нами. Гвалт, залпи пострілів, стогони гармат. Повітря вгиналось під льотом бомб. Ми ще стояли. Підскакав ад'ютант, заграли сигнал — в атаку, зашелестіли прапори, ми змахнули палашами й ринули в бій. Поляки здригнулись, не встояли проти нашої атаки. Сивий командир їхній з добутою шаблею кинувсь наперед. Хтось з наших одним змахом палаша одтяв йому з шаблею руку. Але він не впав. Спливаючи кров'ю, він озирнувся до своїх і крикнув голосом, що не забуду довіку: “Поляки! До зброї! За матку отчизну!” — припав коневі до шиї і, спливаючи кров'ю, кинувсь наосліп вперед. Поляки за ним.

Ми збились груди з грудьми. Ляцало залізо, тріщали кості, розсатанілі коні топтали і рвали один одного. Нас обстрілювали з двох боків. Земля, каміння, ківери, каски, уламки лафетів літали в повітрі. Повітря гоготало... Крики, прокльони... Пékло кипіло навколо. Нічого не пам'ятаю. Знаю тільки, що ми, кірасири, прорвали польську піхоту і погнали кінноту... Нарешті почувся сигнал — “отбой!”. Бій закінчився.

Одстогнало поле... Застигла кров... Ніч простелила свою жалобу над усіма...

Дід задумався — здавалось, все минуле ожило перед його очима:

— Ми повернули на свої позиції, — почав він знов, — ми не перемогли, поляки з своїх позицій не відступили, але й вони не перемогли. Та жодна армія не скористувалася з цієї ситуації. З нашого боку і офіцерство і солдати виявили силу завзяття, ми переважали кількістю, за

нами стояла стомільйонна Росія, здавалось, два дні — і ми розпудимо всю польську армію і весь чотиримільйонний польський наряд. Так думала вся Росія, так думав був і фельдмаршал. Од'їжджаючи з Петербурга, Дибич похвалявся задушити Польщу за два тижні, навіть закликав знайомих до себе в Варшаву на млинці. Не напик! Він сам загубив всю справу. Не здобув перемоги під Гроховим, повів всю кампанію помацки, непевно, замучив нас безглуздими наказами, безнастанними очікуваннями підмоги, фуражу, провіанту, убивав кожену ініціативу, вибух шаленого завзяття. “Обережність і запопадливість” стали девізом нашої армії. З таким девізом “гендлюй в крамниці, — городів і фортець не здобудеш”.

Перший опір поляків під Гроховим і сила непередбачених обставин одразу позбавили його певності й розсуду, а без них... Ха, ха! І здачу у віст розіграти неможливо!

Вся гвардія була в нього свіжа, вона не брала участі під Гроховом. Треба було забрати гренадерський перший і шостий піхотний, три кавалерійські, гвардійські частини цесаревича, одинадцять козацьких полків, триста п'ятдесят гармат і рушити всією цією масою на Варшаву. Двадцять п'ять верст переходу за день небагато, триденний запас хліба в ранцях, десятиденний у фуражах. За вісім днів ми під Варшавою.

Очі дідові грізно блимали:

— Переходимо Віслу по льоду, шалена атака, армію ворожу розбито. Варшава наша, кінець кампанії!

Але обережний Дибич не міркував так, як міркує завзятий вояка. Цілі дні сидів він зі своїм штабом над мапами, оглядав, перевіряв свої небезпечні пункти, оборонні позиції і ворожі річки, болота, озера, забуваючи, що на мапах вони не замерзають ніколи і що перед нашим носом поляки переходили з військовими частинами по льоду і через Віслу, і через Нарев, і через Буг. Вираховував, якою кількістю провіанту треба забезпечити ар-

мію, щоб рушити вперед, забуваючи, що ми ідемо не в аравійську пустелю, а в країну, по якій ще не пройшов вогонь війни.

Ха, ха! У 1796-му Бонапарт став на чолі голодного, обшарпаного війська, не забезпеченого ні магазинами, ні грошима. З верховин Апеннін показав він своїм обшарпанцям розкішну Ломбардію і повні запасу фортеці, і ситі армії, австрійську і сардинську. “Солдати! — озвався він до свого війська, — дивіться — все це ваше! Ідіть і беріть!”

І голодна армія подужала сити! Ха, ха! Австрійці й сардинці кинулись навітки, аж черевики погубили. Ха, ха! Це доказ тому, що не ситі харчі дають славу і перемогу, а перемога дає армії і славу, і харчі!

То наш головнокомандуючий досліджував практику! Про таких тактиків ще славетний Суворов казав: “Вони тільки тоді зважаться до бою, як припруться правим флангом до калюжі, лівим до купи гною”.

Та й сам Дибич не мав в собі тієї приваби, що мусить мати той, кому доручено життя тисяч людей. Малий, гладкий, надзвичайно неохайний, з копицею рудого волосся на голові — віри в себе він не давав. Командир мусить відчувати поезію війни, мусить мати гаряче серце, що саме прагне непевності та небезпеки. Злютовану, мов криця, волю, віру в самого себе і певність в можливість перемоги там, де поміркованість бачить загибель. Треба вміти кинути в вогонь січі все — життя, добробут і славу. Ганнібал, Наполеон не боялись того. Дибич трусився над своєю не по правді збитою славою, як скнар над вистарцьованими ша́гами¹.

Помалу непевність, зневірливість, ремство починали розпливатися по армії... Хтось склав глузливі вірші... Пам’ятаю з них один куплет: “Лях из Варшавы нам кажет шиш, что ж ты, Шаршавый, под лавкой спишь? Задай, вояка, Варшаве чос! Хватай, собака, голодный пес!” І цю пісню солдати співали по таборах.

---

¹ Шаг (*ист.*) — дрібна розмінна монета; гріш.

Солдати! Які були тоді солдати! Кожен і воїн, і командир! Що теперішньому війна? Кому в голові тільки рало та коса. А ті солдати? З такими і Чортів міст можна було здобувати, а з теперішніми дарма! Врозтіч підуть.

Звичайно, — додав дід вже спокійніше, — закони миколаївські були жорстокі: двадцять п'ять років служби, муштра, фрунтістика, дисципліна. Але вони виробляли з солдат особливу корпорацію, злютовану єдністю завдання. Війна була рукометством цих людей, і вони розуміли її поезію. Здорові, плечисті, всі як один з нафарбованими вусами, що стирчали, мов щетина, засмалені від вітру, покарбовані в боях, деякі сиві, ківери набакир, очі — вогонь. Самі коні чують січу, копитом б'ють, вухами прядуть. Сигнал. Марш, марш! Зашамотіла криця — і рушила кавалерія, мов лава. Хто встоїть! Хто не здригнеться! Ет!..

Дід махнув рукою і знов посунувся в глибину крісла, кілька разів смикнув з люльки, а тоді вже знову заговорив спокійніше:

— Тепер нові командири звать солдат “гарматним м'ясом”. Ми того не казали: наші солдати, досвідчені в ненастанних боях, бували в різних країнах, мали свій вояцький розум, кожен вахмістр міг стати завжди за ротмістра, фельдфебель за ротного. І вони міркували і теж ремствували на недбалість, непотрібну обережність головної квартири.

Щастя Дибичеве, що й полякам не повезло: їм теж бракувало талановитого, завзятого командира. Січа під Гроховим піднесла їм духу: коли вони й не перемогли нас, вони встояли на своїх позиціях. Європейські часописи розголосили по всьому світові цей поспіх малого війська, і їм треба було зараз, негайно використати його!

Поляки того не зробили. Треба було одразу ж підняти повстання: на Литві і на Україні, а щоб підняти весь нарід, — знести кріпацтво і наділити всіх селян землею. Правда, з перших днів повстання залунали в Варшаві голоси, що вимагали перш за все закону надання власності селянам і знесення кріпацтва на Україні і в Литві.